

Ana Bašić Alerić

Odjel za povijest umjetnosti
Sveučilište u Zadru
Obala kralja Petra Krešimira IV. 2
HR - 23 000 Zadar

U prosincu 2014. godine u izdanju ugledne firentinske izdavačke kuće Leo S. Olschi objavljen je zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa *Mletačka vojna arhitektura na kopnu i na Jadranu između XVI i XVII stoljeća* održanog u Palmanovi od 8. do 10. studenog 2013. godine. Knjiga se bavi strategijom obrane razvučenih granica Mletačke Republike i razmjenom iskustava i modela gradnje između profesionalnih vojnika, inženjera i arhitekata uključenih u nastanak najznačajnijih ostvarenja mletačkog vojnog graditeljstva na teritoriju Italije, Hrvatske i Crne Gore. Većina radova objavljena je na talijanskom, a tri na engleskom jeziku. Kraći sažetci zasigurno bi olakšali čitatelju snalaženje pri prvom susretu s knjigom, no na žalost ovdje su posve izostavljeni. Ograničena zastupljenost slikovnog materijala nametnuta brojnošću radova uključenih u zbornik, kompenzirana je pomnim izborom koji najbolje dočarava pojedina graditeljska ostvarenja. Radovi su popraćeni prvenstveno crno-bijelim reprodukcijama izvornih nacрта za gradnju i planovima utvrda, nešto manje zračnim snimkama i fotografijama pojedinih detalja utvrda, crtežima što ilustriraju primjenjivane tehnike gradnje i kartama na kojim je prikazan raspored utvrda u određenim regijama. Uz reprodukcije u pojedinim radovima, Palmanovi je osiguran i zaseban niz od šesnaest tabla, od kojih su osam u boji.

Već naslov knjige čini njezin sadržaj vrlo privlačnim i za naše čitatelje. Ovaj prikaz pisan je s namjerom da ga učinim dostupnijim, da potakne dalji interes za pojedine teme, ali i da zadovolji zasigurno prisutnu znatiželju u potrazi za odgovorom na pitanje o mjestu naše baštine u bogatom nasljeđu vojne arhitekture Serenissime.

U uvodnom poglavlju urednik zbornika Francesco Paolo Fiore, redovni profesor Povijesti arhitekture na rimskom sveučilištu *La Sapienza*, predstavlja sadržaj knjige koji slijedi

Mletačka vojna arhitektura na kopnu i na Jadranu između 16. i 17. stoljeća

L'architettura militare di Venezia in terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo, Firenca, ur. Francesco Paolo Fiore, Olschki, 462 str., ISBN 978-88-222-6371-1

program znanstvenoga skupa. U prvoj sekciji *Obrambena arhitektura: modeli i granice*, sudionici skupa osvjetljavaju odnos između utvrda i vojnih snaga, strategije i razmjene iskustava koje primjenjuju vojni zapovjednici, arhitekti i inženjeri zaposleni u službi različitih država. Ostvarenja vojne arhitekture stavljaju u kontekst povijesnih zbivanja ondašnje Europe čija moćna carstva prijete granicama Republike. Iduće dvije sekcije, *Mletačka obrana na kopnu* i *Mletačka obrana na Jadranu*, posvećene su ispitivanju pojedinačnih primjera vojne arhitekture zasnovanom na dubokoj upućenosti autora radova u lokalitete koje istražuju, izvore i literaturu. Brojna i važna inovativna rješenja iskušavana na utverdama šesnaestoga stoljeća, počevši od prvih primjera bastionskih utvrđenja nastalih pod vodstvom Francesca Marie della Rovere, primjenjuju se i tijekom sedamnaestoga stoljeća. Novi, složeniji sustav obrane obuhvaća sve širi prostor pred utverdama i uključuje razgranatu mrežu podzemnih prolaza u koje se postavljaju mine kao učinkovito sredstvo obrane i zaustavljanja neprijateljskog približavanja glavnoj utvrdi. Posebna pažnja dana je Palmanovi čiji radikalni plan predstavlja ostvarenje duge potrage za savšenim oblikom renesansnog grada. Knjigu zaključuju izlaganja održana na okruglom stolu posvećenom kandidaturi Palmanove za upis na UNESCO-vu listu svjetske baštine u okviru međunarodnog projekta *Mletačka obrambena arhitektura od petnaestog do sedamnaestog stoljeća*.

Obrambena arhitektura: modeli i granice

Mletački se imperij do 1500. godine proširio od Cipra na istoku do granice s milanskim teritorijem na rijeci Adda na zapadu. Po riječima Sforze Pallavicina bijaše on *dug i uzak (...) ništa drugo doli granice i zato će ga lakše presjeći*

i podijeliti tko god zaželi napasti nego kad bi bio bilo kojeg drugog oblika. Prvi rad u dijelu zbornika koji ispituje modele i granice obrambene arhitekture, *Braneći granice Venecije: utvrđivanje i obrambena strategija u Furlaniji prije Palmanove*, autora Simona Peppera, fokusira se na stratešku i taktičku ulogu utvrda u Furlaniji prije izgradnje Palmanove. Osjetljiv granični položaj i složena unutrašnja jurisdikcija komplicirale su donošenje vojnih odluka o smještaju utvrda i osiguravanju riječnih barijera u Furlaniji pa se u njoj, duže nego drugdje, zadržao srednjovjekovni sustav obrane što je počivao na privatnim kaštelima. Pokrajinu tijekom 16. stoljeća brane utvrde koje pokazuju sve rane prijelazne razvojne faze vojnog graditeljstva. U sljedećem radu „*Efekt Palmanova*” i *utvrđeni europski gradovi u sedamnaestom stoljeću* autorica Martha Pollak prati način na koji je Palmanova svojom vizualnom koherentnošću i disciplinom inspirirala vojnu arhitekturu europskih gradova, bilo da su poput nje primjenjivali radijalni plan ili ortogonalnu mrežu ulica poput Vallette na Malti. Palmanova i Valletta predstavljaju prototip grada nastao proučavanjem starorimske vojne i kolonijalne prakse, razrađen renesansnom teorijom idealnog grada i u brojnim humanističkim vojnim traktatima. Na nizu primjera počevši od Karlovca, preko gradova u Francuskoj, Danskoj i Njemačkoj sve do Amsterdama i Den Haaga (do izgradnje zidina poznatog tek kao *najljepše selo u Europi*) prikazuje kompromisne, neostvarene ili tek dijelom ostvarene urbanističke planove među kojima Palmanova stoji gotovo osamljena kao idealni vojni grad 16. stoljeća. Biblioteca Marciana u Veneciji čuva jedan neobjavljeni i do sada nepoznati vojni traktat kojim se bavi Enrico Lusso u radu *Razmišljanja o jednom vojnom traktatu iz mletačke sredine i njegovu nepoznatu autoru aktivnom u Monferratu na prijelazu XVI. i XVII. stoljeća*. Datira ga u godinu 1596. ili tek nešto kasnije i pripisuje vjerojatno Germanicu Savorgnanu, nećaku puno poznatijeg graditelja Palmanove Giulia Savorgnana u čijoj se pratnji formirao na gradilištima koja je ovaj vodio na Cipru, Kreti i brojnim mjestima u Dalmaciji. U zaključku autor bespoštedno ističe potpunu promašenost teorijske podloge graditeljske djelatnosti članova obitelji Savorgnan koja je našla plodno tlo u želji ondašnjih moćnika za pokazivanjem vlastite veličine. Jedini njihov uspjeti projekt bila je Palmanova i to stoga što je, iako ima oblik utvrde, zamišljena prvenstveno kao naselje, dakle odmjerena uz ostalo i prema broju svojih budućih stanovnika. Marino Viganò u radu *Druga obala rijeke Adda: utvrde na području Milaneseo španjolskih Habsburgovaca (1535.-1706.)* analizira strategiju izgradnje utvrda u dijelu Lombardije pod španjolskom vlašću koja je bila u službi širih i puno ambicioznijih potreba zaštite krunskih posjeda po Europi ali i izvan europskog kontinenta. Vlast iz Toleda i Madrida, osiguravši granice pokrajine, usmjerila je najveći dio financija na utvrđivanje Milana izgradnjom šest bastiona uokolo starog

Castella Sforzesca. Izuzetak je još činila i Cremona dok je ostalim utvdama bila namijenjena tek povremena obnova i održavanje. U okviru teme *Mletačka republika i Savojska država u XVII. i XVIII. stoljeću* autorica Paola Bianchi bavi se prvenstveno istraživanjem vojne povijesti, a ne povijesti arhitekture, uspoređujući dvije države, Mletačku Republiku i Savojsku državu, politički i društveno duboko različite, ali bliske po načinu organizacije obrane. U fazi nastanka projekata gradnje utvrda i njihove realizacije stvarale su se mreže kulturnih i internacionalnih kontakata, a širenju poznavanja primjene artiljerijskog naoružanja doprinosili su plaćeni vojnici služeći tijekom karijere različitim državama. Angažman istih kondotijera u vojsci i tehničara uposlenih na izgradnji utvrda, predstavlja jedan od konkretnih primjera veza ostvarenih između Venecije i Torina.

Mletačka obrana na kopnu

Političke napetosti, vojni sukobi u prvim desetljećima 16. stoljeća i tehnički napredak artiljerijskog naoružanja, potakli su vrlo živu graditeljsku djelatnost i nov pristup vojnoj arhitekturi u središnjoj Italiji. Napredna rješenja u primjeni bastiona i korištenje zemlje kao osnovnog građevnog materijala, zbog brzine u izvedbi, ekonomičnosti i učinkovitosti takve obrane, stižu nešto kasnije na mletački teritorij i to zahvaljujući dvojici vojnih stručnjaka. Njihovu kratku ali iznimno značajnu suradnju prati Guglielmo Villa u uvodnom radu drugog dijela knjige *Počeci gradnje bastionskih utvrda na mletačkom kopnu: doprinos Francesca Marie della Rovere i Pier Francesca da Viterba*. Vojni inženjer i zapovjednik Pier Francesco da Viterbo u službu Mletačke Republike stupa 1525. godine na poziv urbinskog vojvode Francesca Marie della Rovere, čovjeka kome je bila povjerenica organizacija obrane Republike. Njih dvojica u Veroni 1525. godine primjenjuju inovativnu koncepciju bastiona za Castel San Felice, a zatim 1527. godine na bastionu Maddalene, koji se tradicionalno smatra prvim pentagonalnim bastionom na mletačkom teritoriju. Gradnja prvih bastiona bila je izrazito eksperimentalnog karaktera, njihove dimenzije i struktura variraju od projekta do projekta, a modeli iskušavani za vrijeme bliske suradnje urbinskog vojvode i njegova *inženjera od povjerenja* Piera Francesca da Viterba na području Terraferme ostali su polazište i oslonac vojne arhitekture tijekom sljedećih godina. Razvija ih Pier Francesco Maria della Rovere sa svojim inženjerima i tehničarima, prije svega Micheleom Sanmichelijem kojim je posvećen idući rad u zborniku naslovljen *Michele Sanmicheli, takozvana Sanmichelijeva škola i obrana Republike*. Autorica Giuliana Mazzi podacima iz Državnog arhiva u Veneciji dopunjava bogatu literaturu o glavnom mletačkom inženjeru i njegovim suradnicima te preispituje opravdanost termina *sanmichelijeva škola* koji je formuli-

rala, po mnogočemu još uvijek temeljna, Langenskiöldova monografija iz 1938. godine. Rad prati njegovu karijeru od vremena kad u službi rimskoga pape pregledava utvrde na krajnjem sjeveru države gdje uz Piera Francesca da Viterba stječe iskustva u gradnji utvrda *alla moderna*. Vrativši se na područje Republike, s kompetencijama koje su bile nepoznate njezinim inženjerima, od 1531. godine upravlja najzahtjevnijim gradilištima u Veroni, Padovi, venecijanskoj laguni... Od njegovih suradnika čini se da je tek najmlađi i najkvalificiraniji Giangirolamo bio u stanju pratiti promjene nastale sredinom šesnaestoga stoljeća i spojiti ih s novostima koje je ranije uveo Michele. No i njegovi su projekti gotovo odmah zahtijevali prilagodbe, a dolaskom u mletačku službu Sforze Pallavicina 1557. godine započinje primjena *orecchiona*, kako na novim projektima tako i na već postojećim utvdama.

Rad naslovljen *Fortitudo i Maiestas Reipublicae. Grad-ska vrata mletačkih gradova u renesansi: strukturalni i formalni razvoj* Stefano Zaggia otvara analizom triju gradskih vrata Palmanove podignutih od 1598. do 1605. godine. Njihovoj gradnji prethodile su žučne rasprave u kojima su se sukobljavali vojni i civilni zahtjevi da bi na kraju prevagnuo civilni koncept smještaja vrata posred kortina, u osi s ulicama što vežu glavni trg i zidine, posve suprotan onome što su nalagali svi onodobni vojni traktati. Uz onu obrambenu, vrata mletačkih gradova imaju, ne manje bitnu, reprezentativnu ulogu, odišu monumentalnošću, slave sigurnost države koja na njima pokazuje svoju snagu i dostojanstvo. Prijelaz na bastionski sustav utvrđivanja uvjetovao je promjenu strukture i forme vrata i potragu za novim, temeljnim modelom prilagođenim vojnim potrebama. Autor analizira prva vrata nastala prema novim rješenjima u zidinama Trevisa i Padove te sljedeću razvojnu fazu u kojoj Michele Sanmicheli u Veroni stvara novi tip vrata, *porta cavalliere*, koja na gornjoj platformi imaju osigurano mjesto za smještaj artiljerije i tako se aktivno uključuju u obranu grada. Na više primjera pojašnjava namjenu i organizaciju prostora na strani vrata okrenutoj prema gradu (Kopnena vrata u Zadru ostala su bez njega tijekom 19. stoljeća). Sredinom 16. stoljeća mletački Senat zahtijeva bolju kontrolu troškova koji donosi promjenu i u koncepciji gradskih vrata. O tome svjedoče riječi graditelja Palmanove Giulia Savorgnana kad najavljuje: *na našoj ćemo utvrdi napraviti vrata (...) postojana i jaka, a ne crkvena vrata s toliko neprijemljenih ornamenata, kakva stoje u Zadru i Veroni*.

Novi pristup vojnoj arhitekturi, nastao iz potrebe za izbjegavanjem sukoba na otvorenom polju, zahtijevao je organizaciju niza utvrđenih gradova teritorijalno povezanih u mrežu koja im je osiguravala mogućnost međusobnog pritezanja u pomoć i opskrbe. Svoj doprinos izgradnji lanca utvrda na jugozapadnim granicama Republike dala su i tri člana bergamske obitelji arhitekata i vojnih inženjera Isabella. Alessandro Brodini u radu *Od Bergama do*

Peschiere: Isabella i utvrde na kopnu u šesnaestom stoljeću prati angažman Pietra Isabella i njegovih sinova Marcantonio i Leonarda na gradilištima u Bergamu, Orzinioviu i Peschieri od 30-ih do 50-ih godina 16. stoljeća. U vrijeme kad se Venecija priklanja obrambenom načinu ratovanja, Giulio Savorgnan 1566. godine predlaže radikalno rješenje na strateškom položaju prema istočnoj granici *Terraferme* – gradnju novog grada-utvrde, Nove Akvileje. Antonio Manno u radu *Palma, Nova Akvileja, ogledalo Venecije i renesanse* prati realizaciju ovog najznačajnijeg urbanističkog zahvata u mletačkoj povijesti u čijoj se simbolici na razne načine obnavlja mit o snazi i mudrosti Republike Sv. Marka počevši od utemeljenja grada 1593. godine na slavljenički dan sv. Justine i pobjede nad Turcima u bitci kod Lepanta. *Forma urbis* nove utvrde proizlazi iz želje da ona dobije stalne stanovnike, što je izneseno tek par tjedana nakon otvaranja gradilišta. Marcantonio Barbaro, prvi generalni providur Palme, donosi temeljne smjernice konačnog izgleda grada, a to su troje gradskih vrata smještenih po sredini kortina i Veliki trg u sredini utvrde od kojega se ulice radijalno pružaju prema zidinama. Uređenju Velikog trga u formi teatra pristupilo se tijekom 17. stoljeća s istim ciljem slavljenja *Serenissime*, koji je od početka opravdavao i inspirirao zahtijevan i izniman pothvat gradnje Palmanove. Slijedi rad *Palmanova i utvrde građene zemljom* čiji je autor urednik zbornika Francesco Paolo Fiore. Izuzetno velik broj vojnika u trupama tijekom 16. stoljeća, veća snaga i usavršena primjena sve jačeg vatrenog oružja te šira upotreba mina, zahtijevali su promjenu u organizaciji obrane gradova i sve prostranije bastione, obrambene jarke i utvrde u koje se smješta posada. Na te potrebe mogle su odgovoriti prvenstveno novoosnovane utvrde ili gradovite utvrde poput Palmanove čiji projekt nastaje 1593. godine kao konačni plod renesansnih istraživanja utemeljenih na Vitruvijevu idealnom gradu. Jedna od najvažnijih novosti koje donosi Palmanova je gradnja zemljom. Ona više nije rezervirana samo za privremena i hitna rješenja već, zahvaljujući brzini i znatnim uštedama pri gradnji kao i boljoj apsorpciji udaraca teške artiljerije, gotovo potpuno zamjenjuje gradnju kamenom. Glavni projektant Giulio Savorgnan nov način gradnje iskušao je do tada na zidinama Nikozije na Cipru gdje se 1567. godine, kako sam kaže, uputio s namjerom da *napravi model utvrde kakvu želi graditi u Furlaniji*. Autor analizira i sadržaj traktata iz 1597. godine vojnog inženjera Buonaiuta Lorinija, uz Savorgnana zaposlenog na projektu Palmanove. Pišući o načinu na koji treba graditi zidine uokolo utvrda precizira...*prva i glavna obrana utvrde je obična zemlja...a kamen služi zemlji samo za oslonac i zaštitu...* Od trenutka kad se biralo mjesto za gradnju nove utvrde trebalo je uzeti u obzir kontekst u koji će biti smještena, prisutnost cestovnih i vodenih putova koji bi prijevoz građevinskog materijala učinili lakšim i jeftinijim te omogućavali pristup za opskrbu i po-

moć u vrijeme opasnosti. Svoj prilog temi *Palmanova i pomorski put u XVII. stoljeću* Silvia Moretti temelji na analizi projekata kojima se namjeravalo riješiti, za samoodrživost i uspjeh projekta Palmanove, izuzetno važno pitanje povezivanja utvrde s morem izgradnjom plovnog kanala između maranske lagune i Palmanove.

Mletačka obrana na Jadranu

Turski upadi u dalmatinsko zaleđe krajem 15. stoljeća bili su uzrok velikih migracija prema obalnim gradovima, otocima, Istri pa i drugoj obali Jadrana. Za preostalo stanovništvo na uzvisinama grade se utvrđena skloništa, refugiji, a uz dvorce duž obale, odakle je bilo moguće povlačenje morskim putem, gusto naseljavaju područja zaštićena zidinama. Niz takvih manjih utočišta dio su slojevite slike koju donosi Vanja Kovačić u sklopu teme *Utvršeni gradovi u Dalmaciji: modeli obrane teritorija i otočnog područja od 16. do 17. stoljeća*. Početkom 16. stoljeća srednjovjekovne zidine dalmatinskih gradova ubrzano se popravljaju, ojačavaju skarpama, osiguravaju širim i dubljim obrambenim jarcima. Prvi cjeloviti prijedlog obrane, kojim bi se osigurala granica u Dalmaciji i plovidba Jadranom, donosi tek Francesco Maria della Rovere 1526. godine, nakon što je u službi Republike obišao Istru i Dalmaciju. Autorica prati daljnji razvoj utvrđenih gradova na obali sve do konačnog oslobođenja Dalmacije tijekom Morejskoga rata. U radu *Mletačke utvrde u Dalmaciji* Andrej Žmegač bilježi prilagodbe i dogradnje izvršene na zidinama četiriju dalmatinskih srednjovjekovnih gradova – Zadra, Šibenika, Trogira i Splita tijekom mletačke uprave. Nakon što je do 1420. godine učvrstila vlast u pokrajini, Venecija u njima podiže ili obnavlja izolirane kaštele koji štite njenu posadu i osiguravaju joj vezu s morem odakle se mogla nadati pomoći u slučaju potrebe. Ove prve gradnje karakterizira još uvijek srednjovjekovni pristup vojnoj arhitekturi što se očituje primjerice u visokim zidinama, dok se u mletačkim dokumentima iz 20-ih godina 16. stoljeća nalaze uputstva da se zidine snize, ojačaju skarpama i modernim *turrionima*. Takav pristup primijenjen je u velikim razmjerima do kraja stoljeća samo u Zadru izvedbom jedinstvenog poteza zidina od Citadele do mletačkog kaštela prema projektu Michelea Sanmichelija. Prvi bastion sagrađen 1537. godine, u usporedbi s istovremenim bastionima koje Sanmicheleli podiže u Veroni, ističe se širinom i izbočenim položajem koji mu je od početka osigurao ime Ponton. Vrlo vjerojatno da je u trenutku gradnje bio najveći bastion na tlu Republike. Neki elementi, poput gradnje ciglom i izbor mjesta predviđenih za postavljanje topova, mogli bi učiniti upitnim isključivo Micheleovo autorstvo i dati veći značaj ulozu koju je pri gradnji Pontona imao njegov nećak Giangirolamo. Njemu 1540. godine Republika povjerava samostalnu

izradu projekta utvrde Sv. Nikole na ulazu u šibensku luku, uz zadarske zidine najznačajnijeg ostvarenje mletačke vojne arhitekture u Dalmaciji tijekom 16. stoljeća. Mišljenje kapetana M. Baglionija *tko bi želio utvrditi Šibenik trebao bi ga maknuti odavde i staviti na neko drugo mjesto*, izrečeno 1524. nije ostavljalo puno nade u njegovu obranu, no mletački inženjeri ipak su doskočili zahtjevnom položaju hitrom izgradnjom i obnovom utvrda na uzvisinama ponad grada sredinom 17. stoljeća. Izgradnja pojasa splitskih zidina 60-ih godina 17. stoljeća bila je zadnji veliki projekt na obali, najveći što ga je Senat poduzeo nakon gradnje Palmanove.

Zadarski sustav obrane, dovršen u 16. stoljeću izgradnjom utvrde Forte, zbog važnosti grada za čije je utvrđivanje prema mišljenju tadašnjih vojnih stručnjaka *bilo bolje uložiti 1000 dukata negoli 10 za bilo koju drugu utvrdu u provinciji*, osuvremenjivan je tijekom cijelog 17. stoljeća manjim zahvatima, u skladu s novom taktičkom i strateškom praksom. Tako je između 40-ih i 50-ih godina 17. stoljeća izgrađen vanjski polumjesec pred utvrdom Forte, a 1678. godine nastaje projekt za dogradnju natkrivenog prolaza uz njega i nižeg obrambenog pojasa s vanjske strane utvrde te za kopanje protuminskih podzemnih prolaza, *contromina*, od obrambenog jarka duboko prema kopnu ali i unutar same utvrde. Elisabetta Molteni, profesorica na venecijanskom sveučilištu Ca' Foscari u radu *Utvrde sedamnaestog stoljeća između tehničkog osuvremenjivanja i novih sistema utvrđivanja, projekt inženjera Vernede za Zadar*, nastoji osvijetliti okolnosti u kojima projekt nastaje, predviđene zahvate i osobe uključene u njegov nastanak i realizaciju. Utvrde nastale u 16. stoljeću, poput zadarskih, nisu se mogle oduprijeti novim tehnikama opsade koje su uključivale široku primjenu mina i dovitljive načine njihova postavljanja. Filippo Verneda, jedan od najuglednijih vojnih inženjera Republike u 17. stoljeću, stručnjak za primjenu mina u napadu ali i obrani utvrda, u pismu upućenom 1678. godine generalu Bartolomeu V. Grimaldiju podržava njegov prijedlog gradnje protuminskih prolaza i drugih zahvata uz utvrdu Forte (prijepis dijela ovog pisma kao i početni Grimaldijev prijedlog upućen providuru autorica donosi na kraju rada) te prilaže detaljan crtež cijelog projekta popraćen legendom. Bilo je to jeftino i relativno brzo izvedivo rješenje primjereno stanju države iscrpljene ratovima i stalnim ulaganjima u svoje utvrde. Iako se u usporedbi s monumentalnim ostvarenjima mletačke obrambene arhitekture u Zadru tijekom 16. stoljeća ovaj projekt na prvi pogled čini skroman i manje značajan, njegova znanstvena obrada i objavljivanje crteža s predviđenim zahvatima, u vrijeme kad se rade grandiozni planovi novih *Vrata Zadra*, dolazi u pravom, možda i posljednjem trenutku za još uvijek, barem dijelom, sačuvane ogranke podzemnih prolaza.

Izuzetne geografske osobine Boke kotorske, gdje su neprijatelji tijekom dvjesto godina *ulazili na ista vrata* (Ko-

tor se 1420. stavio pod zaštitu Mletačke Republike dok su Herceg Novi 1483. godine osvojili Turci da bi ga Mlečani preoteli tek 1687.), uvjetovali su nastanak brojnih i raznovolikih oblika vojnog graditeljstva. Autor Ilija Lalošević u radu *Vojna arhitektura Boke kotorske u mletačkom razdoblju (1420.-1797.)* najviše pažnje posvećuje razvoju složenog obrambenog sustava Kotora, a zatim obnovi utvrda i zidina Herceg Novog u drugoj polovini 17. stoljeća. Perast i Risani branile su tek pojedinačne utvrde, dok je cijeli obrambeni sustav bokokotorskoga zaljeva činio čitav niz manjih utvrđenih točaka, počevši od stražarnica pred gradovima do kula u samim naseljima, poput onih u Perastu, ili kula i ljetnikovaca na posjedima bogatog plemstva u okolici Tivta. U radu *Protagonisti vojnog graditeljstva u Dalmaciji u 17. i 18. stoljeću* Darka Bilić, istražujući u državnim arhivima u Veneciji i Zadru, dobro poznatim stručnjacima vojne arhitekture šesnaestoga stoljeća, poput urbinskog vojvode della Rovere, Sanmichelija, Baglionija i Pallavicina, pridružuje manje poznata imena. Godine 1597. osnovan je ured Generalnog providura u Zadru u čijoj su službi tijekom Kandijskog i Morejskog rata izmjenjivali brojni inženjeri koji su pristizali uglavnom iz drugih gradova na apeninskom poluotoku, pa i izvan njega, a ne s teritorija Republike. Priloženi prijepisi dvaju dokumenata s početka 17. stoljeća svjedoče da inženjeri još nisu bili stalno zaposleni u uredu uprave, već su isplatu za svoj rad dobivali tek po izvršenim nalogima. Stoga i inženjer A. Alberti navodi gdje je sve bio upućivan tijekom dvogodišnje službe, od utvrda u zadarskoj okolici sve do Kotora. Sudeći prema spisima vojnog stručnjaka Onofria della Campe, koji je vršio funkciju upravitelja utvrda u službi generalnog providura, odluku o njihovoj izgradnji i modernizaciji donosili su prvenstveno sami providuri. Samo četiri ratne godine tijekom idućeg 18. stoljeća omogućile su inženjerima u državnoj službi (njih gotovo pedeset izmijenilo se u državnoj upravi Mletačke Dalmacije i Albanije!) da se bave prvenstveno profanom i sakralnom, a sve manje vojnom izgradnjom te stoga prihvaćaju i privatne narudžbe. Ponovnim preuzimanjem uloge arhitekta, inženjeri nadilaze ulogu nametnutu im tijekom 16. stoljeća kad su postali tek puki izvršitelji ideja vojnih stručnjaka i zapovjednika.

U posljednjem radu treće sekcije zbornika *Na Levantu. Obrana Serenissime na istočnome Mediteranu, paradigme vojne kulture* Piero Cimbolli Spagnesi zadanoj temi pristupa na drugačiji način od prethodnih autora proširivši istraživanje dalje od samih kopnenih utvrda i njihovih graditelja na *ploveće utvrde*, mletačke ratne brodove koji su Veneciji osiguravali kretanje po Jadranu i Mediteranu i na mjesto njihova nastanka, venecijanski Arsenal kao prvu i najveću obranu Republike. Autor preispituje cjelokupnu mletačku vojnu arhitekturu u kontekstu povijesnih okolnosti, osiguranja trgovačke plovne rute na Mediteranu u čijoj su funkciji bile i utvrde na kopnu i one na brodovima,

te nastanka novih pomorskih sila zaokupljenih osvajanjem Novog svijeta. Sama je Venecija do kraja 18. st., u nemoćnosti da se prilagodi tehničkim inovacijama na polju izgradnje brodova, posve zaostala za drugim nacijama i tako izgubila svoju osnovnu snagu – onu na moru.

Cilj UNESCO: procesi upravljanja i valorizacije arhitektonskih dobara

Zaključno poglavlje knjige donosi izlaganja arhitekata, ekonomista, novinara i konzervatora iznesena u okviru okruglog stola posvećenog Palmanovi, koji je organizirala gradska uprava prepoznavši u potencijalnom uvrštavanju na listu svjetske kulturne baštine šansu za revitalizaciju grada i njegov održivi napredak. Krajem 2013. godine Italija i Hrvatska, nešto kasnije i Crna Gora, zatražile su upis na UNESCO-vu listu niza lokaliteta što se od Bergama, Peschiere del Garda, venecijanske lagune i Palmanove, preko obrambenog sustava Zadra, Šibenika i Korčule spuštaju do Bokokotorskog zaljeva, uključujući utvrđene gradove Kotor i Herceg Novi. Upravo je ova kandidatura bila jednim od najsnažnijih poticaja ostvarivanju zamisli o organizaciji znanstvenog skupa posvećenog mletačkom vojnom graditeljstvu na području triju današnjih država.

Vjerujem da će prikaz bogatog raspona tema obuhvaćenih ovim zbornikom biti poticaj za detaljniji uvid u pojedine od njih za sve one koji se bave poviješću vojne arhitekture i vojnom poviješću Mletačke Republike. Pritom je za povjesničare umjetnosti posebno dragocjen prikaz niza iznimnih primjera graditeljstva što omogućava uklapanje pojedinih ostvarenja u razgranatu tipologiju vojne arhitekture od usamljenih utvrda, preko obrambenih sustava do gradova-utvrda. Skrećem ovdje pažnju na iscrpan pregled literature koji prati pojedinačne teme i vrijedan doprinos koji su autori dali objavljivanjem novih podataka, planova i nacрта sačuvanih prvenstveno u venecijanskim i dalmatinskim arhivima.

Sagledavši mjesto koje zauzimaju naši spomenici u kompleksnoj slici koju knjiga stvara, potvrđuje se njihova iznimna vrijednost i uočava ravnopravni odnos kojim su mletačke vlasti pristupale obrani svojih posjeda na kopnu i moru. Novosti primijenjene na kopnu nisu se samo pasivno prenosile na gradnju dalmatinskih utvrda, nego su i one bile uključene u eksperimente kojima je cilj bila što učinkovitija obrana ne samo pojedinog lokaliteta, naselja ili važnog prolaza, već su takve utvrde imale planirano i nezamjenjivo mjesto u ukupnom lancu obrane Republike. Osvrnuvši se na kraju na stupanj upućenosti međunarodne znanstvene zajednice na spoznaje do kojih su došli naši istraživači u dosadašnjim istraživanjima utvrda podizanih duž istočne obale Jadrana u mletačkom razdoblju, čini se da je jezična barijera koja nas dijeli ipak nije nadiđena.